

2. Kulturlandskap

2.1.2. Kirkens omgivelser: Bevaring. Kirkegårdsutvidelser

Over hele landet har kirkene stått som landemerker i kulturlandskapet. I uninnelige tider har de fått en fremtredende plassering. I dag har de mange steder mistet sin betydning som dominerende innslag i landskapet. Dette skyldes ofte at man under planlegging og utbygging av omgivelsene ikke har tatt tilstrekkelig hensyn til den visuelle opplevelsen av kirken. Dette informasjonsbladet orienterer om de verdier som bør vernes, aktuelt lovverk og hvilke hensyn man bør ta i planleggingen og arealutnyttelsen. Orienteringen er utarbeidet av Norsk institutt for kulturminneforskning, NIKU, etter oppdrag fra Riksantikvaren.

Utgitt september 2000.

Tynset kirke ligger høyt og fritt i dalsiden, omgitt av jordbrukslandskap og måler seg mot Tronden. Beplantningen stenger den snart ute fra landskapsopplevelsen. Foto: Eldal, Riksantikvaren 1994.

Helt siden kristendommen kom til landet, har kirkestedet vært et samlingspunkt i lokalsamfunnet, som sentrum for det religiøse liv og ramme om høytider og begivenheter i menneskenes liv, fra vugge til grav. Det var også her befolkningen møttes, styresmaktens forordninger ble kunngjort og nyheter utvekslet. Slik ble kirkestedet lokalsamfunnets kultursentrum.

Mange steder kan kirkestedets tradisjoner som tygdepunkt føres tilbake til førkristen tid. Kanskje har stedet opprinnelig vært et høvdingsete og kultsted. I kirkens omgivelser kan det ligge rester av bebyggelse og andre spor som er viktige bidrag til å blir kjent med stedets utvikling. Gravhauger i kirkens nærhet er synlige bevis på eldgammel bruk av området. Kulturminner ligger skjult i landskapet som i et historisk arkiv. Det er arkeologene som kan utforske det og tolke funnene for oss.

Svært ofte har kirkene en dominerende plassering i landskapet. I byene fikk kirken gjerne plass i tilknytning til byens torg eller som fondmotiv i byplanen. På landsbygda var det vanlig å legge kirken slik at den var syn-

lig i store deler av sognet, omgitt av jordbrukslandskap. Men selv her var den ikke alltid frittliggende. Ofte ligger kirken ved en gård med historie tilbake til førkristen tid, eller den har prestegården som nærmeste nabo. Samsillet mellom kirke og gård er verdifullt, både arkitektonisk og landskapsmessig. Av bevaringsverdige bygninger knyttet til kirken kan vi nevne kirkestue, kirkestall og uthus. Der det har vært ekserserplass, er kanskje det stabbursliknende telthuset bevart.

Også gjennom sin utforming har kirkene blitt fremtredende byggverk i bygdenes og byenes landskap. Tidligere var kirkene vanligvis de aller største bygningene i miles omkrets. Her var det dessuten gjort de største anstrengelser samfunnet kunne make for å skape et fremragende byggverk. Tårnene er et særkjenne ved kirkene, og bidrar sterkt til den arkitektoniske monumentaliteten. Klokkelangen gjør at kirkene ikke bare blir sett, men også hørt.

Det er viktig at vi er oss bevisst de estetiske og historiske verdier som er knyttet til våre mange vakre kirker og at vi sikrer dem for fremtiden. Det gjelder å ha kontroll med det som har betydning for utformingen av omgivelsene. For at kirken skal beholde sin rolle som visuelt motiv, må den skjermes mot nærgående ny og høy bebyggelse, og mot skjemmende vei- og terrenginngrep.

Når det skal bygges nytt menighetshus, må det ikke utkonkurrere kirken, hverken i plassering eller størrelse. Parkeringsplassen kan deles opp ved hjelp av beplantning, og utvidelser av kirkegården kan skje som tilføyelse av mindre enheter.

Ved bearbeiding av terrenget er det viktig å huske på at det kan ligge kulturminner skjult i grunnen. Valg av overflatedekke på plasser og

gangveier må harmonere med kirkestedets alder og karakter, likeledes valg av planteslag til hekker og rabatter. Trær bør ikke plantes slik at de med tiden vil komme til å skjule kirken for omgivelsene.

Lover og bestemmelser

Kirkeloven har siden 1897 fastslått byggeforbud nærmere enn 60 meter fra kirker «paa Landet». I den nye kirkeloven av 1996 er dette formulert som gjeldende i «spredtbygd område» (§ 21), dvs. i områder utenfor byenes tettbygde kvartalstruktur. Bestemmelsen er viktig for å sikre kirkenes frie beliggenhet i landskapet. Loven krever tillatelse fra Kirkedepartementet for byggearbeider nærmere kirken enn 60 meter. Det har vært vanskelig å oppnå dispensasjoner for annen bebyggelse enn mindre hus knyttet til drift av kirke og kirkegård eller til gårdsdrift som tradisjonelt har ligget meget nær kirken.

Riksantikvaren er kulturminnefaglig rådgivningsinstans for de kirkelige myndigheter som fatter vedtak hjemlet i kirkeloven. Riksantikvaren skal høres i saker som gjelder verneverdige kirker og kirkegårder. I en del saker skal fylkeskommunens kulturminneadministrasjon høres. Se rundskriv T-3/2000 «Forvaltning av kirke, kirkegård og kirkens omgivelser som kulturminne og kulturmiljø».

Kulturminneloven fastslår at kulturminner som er eldre enn fra 1537 er automatisk fredet (§ 4). Det vil si at utbygging som berører for eksempel kirkegårder av slik alder, eller andre arkeologiske spor, vil kreve dispensasjon fra lovens bestemmelser (§§ 3, 8 og 9). Med til fredningen hører også en sikringssone på fem meter regnet fra kulturminnets synlige ytterkant dersom annen avgrensning ikke er fastsatt. Mange automatisk fredete kulturminner er ikke synlige, men kan være registrert og kjent av vernemyndigheten. Alle inngrep i og

Heddal stavkirke ligger tradisjonelt i tun med prestegården. Ny arbeidskirke og serviceanlegg for turistene er diskret innpasset i en kopi av den prestegårdslåven som har stått på samme tomten. Foto: Eldal, NIKU 1996.

i nærheten av kirkegårder må derfor meldes, som dispensasjonssøknad, i god tid før tiltaket planlegges igangsatt. Mulige kulturminnetyper i nærheten av kirker kan være spor etter tidligere kirker, graver, støpul, gjerder, veger, prestegård og annen bebyggelse og gårdsdrift, tiendebod m.m.

Erklærte stående byggverk eldre enn 1650 er også automatisk fredet (§ 4). Kulturminneloven gir dessuten Riksantikvaren adgang til å frede kir-

ker og kirkegårder enkeltvis uansett alder (§ 15). Slik fredning kan også omfatte et område rundt kulturminnet for å bevare virkningen av det i miljøet (§ 19).

Riksantikvaren er rette myndighet for behandling av dispensasjonssaker som angår kirkegårder fra middelalderen (før 1537) og for fredete kirker. Riksantikvarens distriktskontorer i Oslo, Tønsberg, Bergen og Trondheim saksbehandler dispensasjons-

Kirke og kirkegård i vakker natur ved innsjø og sandstrand som også har trukket en campingplass til stedet. Det er bare campingplassen som blir beriket av naboskapet. Foto: Eldal 1996.

Trefoldighetskirken i Oslo er et hovedverk i norsk arkitektur fra 1800-tallet. Opprinnelig lå den med sin mektige kuppel som et landemerke i hovedstadens bylandskap. I bakgrunnen er det Domkirkens tårn som er i ferd med å forsvinne. Foto: Eldal, NIKU 1996.

søknader for inngrep i grunnen i forbindelse med kirkegårder av middelalderisk opprinnelse. For saker som berører andre fredete kulturminner, er fylkeskommunens kulturminneadministrasjon rett adresse.

Plan- og bygningsloven gir bestemmelser om reguleringsplan. Kommunene har dessuten adgang til å regulere hele områder til spesialområde med formål bevaring, og fastsette detaljerte vernebestemmelser for området (§ 25.6). Slike vedtak om bevaring gir kommunen hjemmel til å hindre uheldige inngrep. Det vil ofte være naturlig at kommunen selv sikrer områdene rundt lokalsamfunnets mest fremtredende kulturminner.

Vern av kirkestedet

Det er av stor betydning at kirkestedene får beholde sin hevdvunne dominans i kulturlandskapet, enten kirken er frittliggende i et tradisjonelt jordbrukslandskap, eller de er plas-

sert i mer tettbygd område.

- *Kirkebygningen er hovedbygning* på et kirkested, dvs. at all annen bebyggelse bør underordnes denne i størrelse, utforming, materialer og farger.
- *Byggegrensen* 60 meter fra kirken, slik den er fastsatt i kirkeoven, er normalt en minimumsavstand for ny bebyggelse. Vanligvis vil det være nødvendig med langt større avstander for et forsvarlig vern av kirkestedet.
- *Landskapsformer og siktlinjier* er avgjørende for hvordan både det gamle kirkestedet og eventuelle nyanlegg vil fremstå i landskapet. Forholdene på det enkelte sted vil være avgjørende for hvor stor byggeavstanden for nybygg bør være og hvordan nybygg bør utformes og plasseres i landskapet.
- *Dimensjoner og dominans i et eventuelt nybygg* er også avgjørende for hvor stor avstand som bør kreves. Det vil normalt kreves større avstand dessto større nybygget er.
- *Reguleringsplan* er påkrevet ved nyanlegg ved så viktige kulturminner som gamle kirkesteder. Planprosessen skal sikre at alle berørte parter og instanser får anledning til å fremme sine synspunkter. Kommunen bør vurdere regulering av et større område til spesialområde/bevaring kombinert med de andre reguleringsformålene som er aktuelle.
- *Arkeologiske forhold* og spor etter eldre kulturminner enn de som er åpenbart synlige og kjent, må være avklart tidlig i planleggingsprosessen. Ved eldre kirkesteder er sannsynligheten meget stor for at det finnes slike skjulte automatisk fredete kulturminner. Fylkeskommunens kulturminneadministrasjon og Riksantikvarens arkeologiske distriktskontorer er rette instans å henvende seg til for slik avklaring.
- *Gamle steingjerder* er viktige historiske dokument og kan være helt

eller delvis fra middelalderen eller forhistorisk tid, det vil si automatisk fredet. Planer om å fjerne steingjerder, eller erstatte disse med andre gjerdeformer, må avklares med Riksantikvaren.

- *Trebeplantning* på kirkegård og kirkested er de fleste steder fra 1900-tallet, dvs. et forholdsvis nytt fenomen. Der beplantningen etterhvert er blitt stengende for siktlinjene i landskapet og har gjort kirken lite synlig, kan det ofte være vellykket å tynne vegetasjonen. Ved slik tynning vil det gjerne være nødvendig å foreta en avveining av hensynet til kirkebygningens plass i landskapet sett i forhold til verneverdier i gamle trær. Eventuell tynning bør utføres av fagfolk.
- *Ny beplantning* bør vanligvis bestå av stedeegne arter dersom det dreier seg om større antall. Tradisjonelt er det bare løvtrær som har hørt hjemme i innmarka. Ny vegetasjon bør tynnes i tide før den blir et tett stengsel i landskapet. Beplantning kan ha konsekvenser for arkeologiske forhold.
- *Veganlegg* bør fortrinnsvis legges slik at skjæringer og fyllinger begrenses i størst mulig grad. De visuelle skadene av slike anlegg kan vanligvis begrenses med tradisjo-

Tegning: Ola Hektoen Øverås.

nelle forstøtningsmurer av naturstein. I landlige miljøer bør det beholdes et gressbevokst bånd langs utsiden av kirkegårdsgjerder og -murer. Dette bidrar til å opprettholde kirkegårdsfreden samtidig som det begrenser graden av urbanisering. Slike grønne soner lar seg vanligvis lett kombinere med nødvendige vegggrøfter. Nyanlegg av veier og beplantning kan skade eller true automatisk fredete kulturminner og skal derfor klareres med fylkeskommunen.

Kirkegårdsutvidelser

Man skulle tro at nye kirkegårder normalt vil være et naturlig naboskap for eldre kirkegårder. Når kirkegårdsutvidelser likevel kan skape problemer for vernet av karakter og særpreg ved et gammelt kirkested, skyldes dette forandringer både i dimensjoner og formspråk i tillegg til at gamle elementer ofte blir rasert.

Tradisjonelt har kirke og kirkegård utgjort en enhet i landskapet der kirkebygningen med sitt tårn har vært det samlende, arkitektoniske element. I løpet av 1900-tallet er denne samlede enheten svært mange steder blitt brutt. I stedet har man fått store utflytende områder der kirken ikke lenger har dimensjoner til å virke samlende eller fremstå som et markert sentrum. Dette skyldes en stadig økende utvidelsestakt for kirkegårder som man tidligere ikke har sett maken til.

Ved utvidelser har det gjerne også vært et krav at gamle gjerder mellom eldre og nyere deler blir fjernet for å unngå at noen områder oppleves som «utenfor». Ved fjerning av de gamle gjerdene og eventuelle terrasserings mellom gamle og nye deler, mister man ikke bare de kulturminnene som gamle gjerder og grensemarkeringer representerer både historisk og estetisk. De gamle gjerdene eller høydeforskjellene ville også ofte ha kunnet motvirke det utflytende inntrykket man nå ofte får. En oppdeling av

Middelalderkirken ligger med vidt utsyn over fjorden. Den utsikten er det etterhvert for mange andre bygninger som vil ta del i. Foto: Eldal, NIKU 1996.

gravfeltene i mindre landskapsrom vil også kunne bidra til større nærhet til den enkelte grav. Gamle gjerder er viktige historiske dokumenter, og steingjerder kan dessuten være så gamle at de er automatisk fredet.

De landskapsarkitektoniske problemene ved kirkegårdsutvidelser er ennå ikke tilfredsstillende løst med hensyn til at den gamle kirkegården skal gis forsvarlig vern og beholde sin dominans i landskapet sammen med kirkebygningen. Det bør være et mål at de eldre kirkegårdene nærmest kirkebygningene får bli liggende i fred for omfattende nye inngrep. En mulig løsning kan enkelte steder være å anlegge grensesoner i form av for eksempel park- og/eller kommunikasjonsarealer mellom eldre deler og nye utvidelser. Det bør også vurderes hvordan de eldre delene kan beholde sin dominans i landskapet ved at det velges andre former for vegetasjon, gjerder eller andre nødvendige elementer på de nye delene. Her gjenstår utfordrende oppgaver for landskapsarkitekter og andre formgivere både i generell tenkning og konkret formgivning.

Allerede ved tomtevalget for en

kirkegårdsutvidelse bør man vurdere om det gamle kirkestedets historiske og estetiske kvaliteter er så spesielle at de vil bli sterkt forringet ved en utvidelse. I enkelte tilfeller kan det være riktig å finne ny tomt som ikke ligger i umiddelbar tilknytning til den gamle. I planleggingsprosessen vil det under enhver omstendighet være viktig å benytte dyktige fagfolk. Et vellykket resultat krever planlegging styrt av følsomhet for det enkelte steds egenart.

Litteratur

Riksantikvarens informasjon om kulturminner:

2.1.1. Kirkens omgivelser.

Bevaring av kirkegårder og gravminner

2.1.3. Kirkens omgivelser. Servicehus ved kirkene

2.1.4. Kirkens omgivelser. Kirkebakken

3.3. Overflatebehandling:

Støpejern

3.3. Overflatebehandling: Fjerning av lav og mose på stein